

UOT 821 (091)

AZƏRBAYCAN-ALMAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN
TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

H.D.FƏRHADOVA
Bakı Dövlət Universiteti
hicranfarhad@mail.ru

Bu məqalədə Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələri araşdırılır. Bunun üçün, ilk növbədə, ədəbi əlaqələr üzrə aparılan tədqiqatlar nəzərdən keçirilir. Beləliklə, Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinin tədqiqi məsələləri aydınlaşdırılır və əlaqələrin tədqiqinin perspektiv istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, alman, ədəbiyyat, əlaqə, tədqiq

Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələrinin araşdırılmasının ümumi mənzərəsində də hətta koordinasiya edilməmiş şəkildə olsa belə tədqiqat yönümlərinin tənzimlənməsi mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan-alman ədəbi-mədəni əlaqələrinin tədqiqi sahəsində Ə.Sultanlı, Ə.Ağayev, R.Qayıbova, İ.Salmanova, A.Kazımova, Ü.Bədəlbəyli, İ.Rəhimov, Ş.Xəlilov, Q.H.Bayramov, B.Q.Hüseynov, Z.Ağayev, Ə.Rzayev, A.Ağayev, L.Əliyeva, A.Bayramov, F.Mustafayeva v.b. əsərləri bu mənzərəni əks etdirir [1; 3; 4; 6; 7 və s.].

Alman-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələri haqqında görkəmli ədəbiyyatşünaslarımızdan Ə.Sultanlı, Ə.Ağayev, M.Rəfili, C.Cəfərov, N.Ağazadə, Ə.İsmayılov çox qiymətli fikirlər söyləsələr də, həmin əlaqələri müxtəlif aspektlərdə Aqil Ağayev («Nizami alman dilində» Bakı, Gənclik, 1992) [1], H.Arzu («Alman klassik poeziyasının azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri» Bakı, Elm, 2003) [16], Flora Əlimirzəyeva-Mustafayeva («Kitabi Dədə-Qorqud dastanının alman dilinə tərcümə sənətkarlığı» Bakı, Ozan, 1999) (14), Akif Bayramov («Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi», Bakı, Yazıçı, 1980) [4] geniş araşdırmışlar.

Y.Mürşüdoğlunun «Alman dilində atalar sözləri və məsəllər və onların ingilis, Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları» (Bakı, 1997) [10], Ş.Balakışiyevin «Koroğlu dastanı Avropada» (Bakı, 2005) [11], Flora Əlimirzəyevanın «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının alman dilinə tərcüməsi və tədqiqi (Bakı, 2008) (14), adlı doktorluq dissertasiyasında abidənin alman dilinə tərcüməsi, nəşri və tədqiqi məsələləri araşdırılmışdır.

Yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçıların dediklərinə əsaslanaraq XIX əsrin əvvəllərində, daha doğrusu məşhur alman şərqsünas alimi və diplomatı Yozef fon Hammer Purqştalın (1774-1886) 1881-ci ildə çap etdirdiyi «Geschichte der schönen Redekünste Persiens» kitabı ilə başlayır, desək səhv etmərik. Düzdür, burada Nizami alman oxucusuna fars şairi kimi təqdim olunur və ondan əlavə digər Azərbaycan şairləri Əbül-Üla Gəncəvinin, Fələki Şirvaninin, Marağalı Əhvədinin, Zülfüqar Şirvaninin də haqqında bəhs edilir, ancaq hər halda bunu alman oxucusunun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ilk və ətraflı tanışlığı hesab etmək olar. Alman şairi Fridrix fon Bodenştetin Mirzə Şəfi Vazehin şerlərini alman dilinə tərcümə etməsini və məhz bu tərcümələrdən sonra Azərbaycan şairinin Qərbdə (M.Şəfi Şərqdə yaxşı tanınırdı) şöhrətlənməsini də bu ədəbi əlaqələrin, bütün mübahisəli cəhətlərinə baxmayaraq, parlaq səhifələrindən hesab etmək olar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının, eləcə də şifahi ədəbiyyatımızın, folklorumuzun digər nümunələrinin alman dilinə çevirilməsi XIX əsrə təsadüf edir. 1815-ci ildə H.F.Von Dits «Kitabi-Dədə Qorqud»un VIII boyunu, 1922-ci ildə Y.Kunoş «Şah İsmayıl və Gülzar xanım», «Aşıq Qərib», «Tahir və Zöhrə» dastanlarını alman oxucusuna çatdırmışlar. Maraqlıdır ki, bu söz inciləri sonralar da alman şair-filosoflarının, tərcüməçilərinin diqqətini cəlb etmiş, XX əsrdə onların tərcüməsinə yenidən qayıdılmışdır. Məsələn, şərqsünas alim G.Hayn 1958-ci ildə «Kitabi-Dədə Qorqud»u tam şəkildə alman dilinə tərcümə edərək nəfis şəkildə çap etdirmişdir. 1995-ci ildə isə Azərbaycan ədəbiyyatının Almaniyada yayılmasında əvəzsiz xidmətləri olan H.Əhməd Şmide dastanı yenidən alman dilinə tərcümə etdirmişdir.

Məlumdur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un əlyazmasını 1815-ci ildə Almaniyanın Drezden şəhərindəki kitabxanada alman alimi F.Dits aşkarlamış və onun üzərində ilk tərcümə və tədqiqatı da o aparmışdır. Təpəgözü «Oğuz siklopu» olaraq səciyyələndirmiş və bununla da Qorqudşünaslığın əsası Almaniyada qoyulmuşdur. İtalyan alimi Ettore Rossinin italyan dilində Dədə Qorqud boylarını tanıtməsi ilə Azərbaycan-italiyan folklor əlaqələrində yeni bir səhifə açılmış olur. Abidənin bir nüsxəsinin də Vatikanada saxlanması bu əlaqələrə mənəvi bir mənə və məzmun əlavə edir. Əlyazma Türkiyədə elmi dövriyyəyə yalnız 1915-ci ildə daxil olmuşdur. Qeyd edim ki, Kilisli Rifət müəllim bir çox abidələrdə olduğu kimi bu əlyazmanın da üzünü köçürmüş və onu nəşr üçün hazırlamışdır. Abidə Azərbaycanda 1939-da Həmid Araslı tərəfindən ilk dəfə nəşr edilmişdir.

Türk xalqlarının orta q abidəsi olan «Divani-Lüğət-it-türk» də 1915-ci ildə Kilisli Rifət müəllim tərəfindən üzü köçürüldükdən sonra yazma nüsxə 300 nüsxə olmaqla nəşr olunmuşdur. Artıq 1920-ci illərdə abidə haqqında Avropada aydın təsəvvür yaranmışdır. Alman alimi Karl Vrokkelman «Divan»dakı atalar sözlərini seçib alman dilində qarşılıqlarını da verməklə 1922-ci ildə nəşr edib. Bununla da «Divani-lüğət-it-türk» və əski türk atalar sözləri Avropa tədqiqatları dövriyyəsinə qoşulub. Abidə 1982-ci ildə ingilis alimi Robert

Dankof tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilib və Ceyms Kellinin redaktorluğu ilə Londonda nəşr edilib.

İtaliya alimi Aleççio Bombaçinin məşhur «Türk ədəbiyyatları tarixi» də ümumtürk-Avropa əlaqələri kontekstini zənginləşdirən faktlardan biridir.

1975 və 1977-ci illərdə alman dilində nəşr olunan 2 cildlik Azərbaycan nağıllarının tərcüməçisi də H.Ə.Şmide olmuşdur. Eləcə də, Hans Fişer 1929-cu ildə J.Kapoşun tərcüməsini bəyənmədiyi üçün «Şah İsmayıl və Gülzar xanım» dastanını bütöv şəkildə alman dilinə yenidən tərcümə edərək, ona təxminən 60 səhifə həcmində elmi təhlil də vermişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə alman oxucusunda Azərbaycan ədəbiyyatına maraq böyük olmuşdur. Klassiklərimizdən M.F.Axundovun məşhur «Müsyö Jordan və dərvişi Məstəli şah» komediyası hələ 1852-ci ildə alman dilinə tərcümə olunmuşdu, lakin XX əsrin əvvəllərində alman alim-şərqşünaslarının onun komediyalarına marağı təzədən artır. Q.Yakob və T.Mepdel kimi alim-tərcüməçilər Axundovun komediyalarına yenidən müraciət edərək onların elmi təhlilini də verməyə çalışmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin alman dilinə tərcüməsi XX əsrin 50-ci illərindən daha da intensivləşmişdir. Ədəbiyyatımızın o dövr üçün orta nəslə hesab olunan M.Hüseyn, S.Vurğun və M.İbrahimovun bir neçə əsəri ilə bərabər 60-cı illərin nümayəndələri hesab olunan Anarın, Elçinin, M.İbrahimbəyovun əsərlərinin alman dilinə bir neçə dəfə tərcümə olunması bunu bir daha sübut edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının alman oxucusuna geniş spektrdə təqdim olunması baxımından iki kitabı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bunlardan birincisi «Der Cranatapfelbaun Modeme Azerbaidische Erzahlingen» adlanır və 1961-ci ildə Berlinin «Volk und Welt» nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Kitabda Sabir Əhmədovun, Ə.Əylislinin, Anarın, İlyas Əfəndiyevin, Elçinin, İsa Hüseynovun və digər XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin hekayələri çap olunmuşdur.

İkinci kitab isə «Verschlossen mit silbernem Schlüssel» («Gümüş açarla bağlanmış») adlanır və 2000-ci ildə Avstriyada nəşr olunmuşdur. Cənubi Qafqaz respublikalarının ədəbiyyatına həsr olunmuş bu kitabda hər respublikanın ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatına 100 səhifə ayrılmışdır. Bölməyə qısa, lakin tutumlu ön sözdündən sonra «Kitabi-Dədə Qorqud»dan başlayaraq bugünkü gənc nəslə qədər Nəsimi, S.Vurğun, R.Rza kimi tanınmış Azərbaycan şairlərinin, C.Məmmədquluzadə, Anar, Y.Səmədoğlu, B.Azəroğlu kimi nasirlərin yaradıcılığından nümunələr verilmişdir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi, əsasən, XIX əsrin sonlarından başlayır. Azərbaycan oxucusuna təqdim olunan ilk alman müəllifi Fridrix Şiller olmuşdur. Ünsizadə adlı bir şəxs onun «Məkr və məhəbbət» faciəsini «Xadə və eşq» adı ilə «Kəşkül» qəzetində çap etdirmişdir. Əsrin əvvəllərində dahi Qötenin «Faust» əsərinin ayrı-ayrı parçaların tərcüməsi nəzərə alınmazsa, deyə bilərik ki, alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi XX əsrin 30-cu illərindən başlanmışdır. Məhz bu

illərdə A.Zeğersin «Balıqçıların üsyanı», B.Kellermanın «9 noyabr», E.M.Remarkın «Qərb cəbhəsində təbəddülət yoxdur» romanları Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. 30-40-cı illərin dövrü mətbuatında o dövrün ideologiyasına uyğun olaraq alman inqilabçı-demokratları kimi təqdim olunan Q.Herveqin, Q.Veertin şərlərinə də rast gəlmək olur. Lakin bütün bunlarla bərabər tərəddüd etmədən demək olar ki, Azərbaycan oxucusu, ölkəsinin Sovet ittifaqının tərkibində olduğu 70 il ərzində, ən çox alman ədəbiyyatının klassiklərini – Qöteni, Şilləri, Heyneni tanımışdır. Bu siyahıya o dövrün ideologiyasına uyğun olaraq sosializm realizmi üslubunda yazan A.Zeqers, B.Brext də əlavə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tərcümələrin hamısı Azərbaycanda xarici dil bilən peşəkar tərcüməçilərin olmadığı üçün rus dilindən olunurdu. Əslində burada peşəkar tərcüməçilərə ehtiyac da yox idi, çünki bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatda da hər şeyə ideoloji çərçivədə yanaşılırdı. Yalnız senzuradan keçən alman müəllifləri Azərbaycan ədəbiyyatına yol tapa bilərdi.

Yalnız 70-ci illərdən sonra Azərbaycanda orijinaldan tərcümə sənətinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Dövrü mətbuatda klassiklər, ADR yazıçıları ilə bərabər Henrix Böll, Ziqfrid Ğents, V.Borxert kimi Qərbi Almaniya yazıçılarının adları da görünməyə başlayır.

Bizim milli folklorşünaslıqda «Paris nüsxəsi» kimi tanınan A.Xodzkonun yazıya aldırtdığı «Koroğlu» variantı ilk dəfə 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində nəşr edilib. Bu nəşrdə «Koroğlu» dastanı ilə yanaşı Xəzərətərafı xalqların folklor nümunələri də təqdim olunmuşdur. Xodzkonun bu kitaba yazdığı ön sozlə dastanın bu variantının tədqiqinin əsası qoyulur. Polyak maarifçisi və ədibi T.Lada-Zablotski A.Bakixanovun köməyi ilə «Koroğlu»dan bir hissəni polyakcaya çevirib və «Şərq» məcmuəsində nəşr edib.

1842-1843-cü illərdə məşhur fransız yazıçısı J.Sand Xodzkonun xahişi ilə dastandan 7 məclisi tərcümə edib «Müstəqil icmal» jurnalında hissə-hissə çap etdirmişdir. Ümumiyyətlə, 70-80-ci illəri alman dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümə fəaliyyətinin ən yüksək dövrü hesab etmək olar. S.Sveyqin «Novellalar»ı (tərcümə edənlər Z.Məmmədov, H.Arzulu), E.M.Remarkın «Zəfər tağı» (tərcümə edəni V.Hacıyev), H.Hessenin «Yalquzaq» (tərcümə edəni V.Nacıyev), L.Feyxtvanqerin «Lautenzak qardaşları» (tərcümə edəni V.Hacıyev), F.Kafkanın «Qəsr» (tərcümə edəni Ç.Qurbanlı) romanları Azərbaycan dilinə məhz həmin dövrdə tərcümə olunmuşdur. Bu illərdə, rus dilindən olunsada, E.T.A.Hofmanın romantik nağılları, S.Hüseynovanın H.Böllin «O illərin çərəyi» povesti isə Ə. Əylislinin tərcüməsində böyük uğur qazandı.

Məşhur fransız alimi J.Dümezil osetin erosuna aid əsərində Koroğlu ilə müəyyən müqayisələr aparmış və bəzi motiv və süjetlərin eyniliyini (məsələn, «korun övladı») beynəlxalq süjetlər kimi səciyyələndirmişdir.

İngiliscə nəşrindən bir il sonra Veymar Universitetinin fəxri professoru, ədəbiyyatşünas O.Volf eposu alman dilinə tərcümə və Vyanada nəşr etdirib.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un elm aləminə aşkarlanması və tədqiqi Avropada, 1815-ci ildə alman alimi Fridrix fon Ditslə başlanır (Dietz F.Neuendeskte

oughusichen Ciklop-Halle und ... Berlin, 1815). Dits VIII Boyu tərcümə etmiş və bu boyun əsasında da «Oğuz Siklopu» adlı bir məqalə yazmışdır. Son illərdə H.Arzulunun, Ə.Şirvanlının, Y.Savalanın. Ə.Qubatovun alman dilindən tərcüməsində H.Heynenin, Y.V.Qötenin, F.Şillerin şeir kitabları alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə çox gözəl töhfə hesab oluna bilər.

Bu məqalədə alman-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin tədqiqi məsələləri ümumiləşdirilir. Məlum olur ki, bu əlaqələrin öyrənilməsi üçün zəngin material vardır. Amma bu materialların ədəbi əlaqələr səviyyəsində daha geniş və əhatəli tədqiqinə ehtiyac vardır. Bu xüsusilə, XX əsrin birinci yarısına aid olan dövr üçün daha da aktualdır. Ona görə də, bu əlaqələrin XX əsrin birinci yarısı dövrünün ətraflı tədqiqi filologiyamızın qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bu əlaqələrin tədqiqi gələcəkdə Azərbaycan-Avropa elmi-mədəni əlaqələrinə öz töhfələrini verəcək, xalqlarımızın ədəbiyyatları arasında münasibətləri daha da yaxınlaşdıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. «Nizami və alman ədəbiyyatı», fil.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1977, 22 s.
2. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərnaşr, 1964, 122 s.
3. Bayramov A. Mirzə Şəfi haqqında sovet və alman mənbələri əsasında tədqiqlər. Fil.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1978, 22 s.
4. Xəlil A. Mahmud Kaşqarlının Türk dillərinin divanı kitabında ədəbi mətnlər. Bakı: Səda, 2001, 128 s.
5. Sultanlı Ə. Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması və Qərbi Avropa ədəbiyyatı // Azərbaycan məktəbi jur., № 4. Bakı, 1947, s.38-46.
6. Bombacie A. Histoire de la Litterature turque. Paris, 1968, 144 s.
7. Woolf V. Moments of Being. Unpublished autobiographical writing. Sussex, 1976, www.kirjasto.sci.fi/vwolf.htm.
8. Xəlil A. Azərbaycan-Avropa folklor əlaqələri. Bakı: Elm, 2003, 256 s.

К ВОПРОСУ ИССЛЕДОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНО-НЕМЕЦКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Х.Д.ФАРХАДОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории развития и исследования азербайджано-немецких литературных связей. Здесь рассматриваются основные этапы и направления исследования этих связей как азербайджанскими, так и немецкими учеными, литераторами, видными общественными деятелями. Особое место в статье отводится переводам на немецкий язык азербайджанских эпосов «Китаби-Деде Коркуд» и «Кероглу», степени исследованности этих памятников не только со стороны немецких, но и других европейских ученых, перспективы их изучения. В заключение подчеркивается, что такие взаимосвязи способствуют дальнейшему укреплению и развитию не только литературных, но и, в целом, культурных связей между Азербайджаном и Германией.

Ключевые слова: Азербайджан, немецкий, литература, связь, исследование

RESEARCH OF AZERBAIJANI-GERMAN LITERARY RELATIONS

H.D.FARHADOVA

SUMMARY

The article is devoted to the history of development and research of Azerbaijani-German literary relations, and studies basic stages and study methods of these relations both by Azerbaijani, and German scientists, writers and public figures. The article focuses on the study of translations into German of such Azerbaijani eposes as "Kitabi-Dede Gorgud" and «Koroghlu» into German, the study of researching these monuments not only by German, but also by other European scientists, and prospects of their studying. It is concluded, that such interrelations promote the further strengthening and development of not only literary, but also cultural ties between Azerbaijan and Germany.

Key words: Azerbaijan, German, literature, relations, researching